

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЛАДИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ЗА НАЩАДКІВ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА

У статті розглянута проблема формування державної системи Київської Русі другої половини XI ст. Проаналізовано системи правління за нащадків Ярослава Мудрого.

Ключові слова: державна влада, князь, княжі зїзди, боротьба за владу.

Влада – це термін, який позначає керівні державні органи, уряд чи особи, що мають урядові повноваження. Київська Русь класифікується у вітчизняній науці як ранньофеодальна держава. І, зазначимо, що протягом IX-XIII ст. влада в ній пройшла складну трансформацію, що стало важливим для подальшого розвитку країни.

Дану тему вивчали багато істориків, серед них М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, В. Ключевський, Б. Рибаків, І. Фроянов, Л. Черепнін, М. Котляр, П. Толочко, Н. Яковенко та інші.

Тема є актуальною, оскільки перетворення у владі даного періоду мали значні наслідки для історії України взагалі.

Спочатку виникла дружинна форма державності. Її особливість полягала в тому, що дружина в руках князя була засобом примусу й управління, збору данини, захисту інтересів країни від ворогів, підкорення нових земель. Стосунки між князем і дружиною були неоднозначні: дружині не можна було наказувати, її потрібно переконувати. Так князь Ігор був змушений слухатися дружини. Княгиня Ольга була більш незалежною від дружинників. Історики вважають, що в добу Володимира Великого дружинна форма державності відходить в минуле. Дружина виконувала лише військові функції і вже не була фактором політичного життя, апаратом управління і судочинства. Відбувається процес її розшарування, з'являється прошарок бояр, які стають правлячою суспільною групою [6].

Однак з розвитком самої держави розвивались й інститути державної влади. Особливих змін вони набувають після смерті Ярослава.

Після 1054 року почався розпад Давньоруської держави. Причинами розпаду були зовнішні та внутрішні проблеми. Ярослав у своєму заповіті поділив державу між своїми п'ятьма синами, для того щоб уникнути подальших суперечок за владу. Науковці такий спосіб правління назвали «тріумвіратом», через те, що в управлінні брали участь лише три брата, а згодом два («дуумвірат») [7].

З часом Русь поступово розпалася на окремі землі й перестала існувати як монархічна держава. Ярослав, який спостерігав наростання міжусобиць у більшості країн тодішньої Європи, хотів уникнути негативних тенденцій у Київській Русі й заповів поділити її землі між п'ятьма синами (шостий — Володимир — помер іще за життя Ярослава).

Посаджений ним у Києві Ізяслав Ярославович не мав ані здібностей, ані авторитету, ані сили батька, щоб зосередити загальноруську владу в своїх руках, тож увійшов у союз з братами Святославом Чернігівським і Всеволодом Переяславським. Усі державні справи брати вирішували спільно. Тріумвіри ухвалювали нові закони («Правда Ярославичів» 1072 року), перевели молодшого брата Ігоря з Володимира-Волинського до Смоленська, визволили свого дядька Судислава із в'язниці, куди його запроторив Ярослав, разом ходили в похід на торків. Але тріумвірат Ярославичів дбав головним чином про примноження земель.

1057 року Ізяслав заволодів Волинню, а після смерті Ігоря у Смоленську (1060) тріумвіри поділили між собою його волость, нічого не лишивши синам покійного. Тріумвірат Ярославичів завоював також західні землі Русі (Перемишльську, Звенигородську й Тербовльську волості), що належали Ярославовому онукові Ростиславу. 1067 року вони

відібрали Полоцьк у Всеслава Брячиславича.

Після невдалої для Русі битви з половцями на річці Альті 1068 року тріумвірат почав розколюватись. Ізяслав, проти якого спалахнуло повстання киян, утік до Польщі, а в Києві вокняжився Всеслав. Після появи на Русі Ізяслава навесні 1069 року тріумвірат став розпадатися. Ізяславу довелося повернути Всеславу Полоцьк. Відчувши себе послабленим, перший вступив у союз із цим недавнім ворогом проти Святослава, котрий зазіхав на Київ. За ініціативою Святослава вони із Всеволодом у березні 1073 року рушили на Київ. Ізяслав знову подався до Польщі, а в цьому місті вокняжився Святослав. Він передав Чернігів Всеволодові. Тріумвірат Ярославичів перетворився на дуумвірат Святослава і Всеволода [8].

У період тріумвірату важлива роль належала київському віче. Воно було вузькокласовим органом, об'єднувало лише великих феодалів і не відповідало принципам діяльності народних зборів. Вічові зібрання, які відбулись у Києві, свідчили про глибокі суперечності у правлячих колах міста. Для їх розв'язання сильніша боярська партія залучила представників торгівельно-ремісничого стану, які користалися ситуацією для зведення рахунків із князівською адміністрацією. Водночас загальноміське віче істотно впливало на розв'язання принципово важливих державнополітичних проблем давньоруського суспільства [2].

Отже, у середині XII ст. державний лад Русі набув нової форми. Розповсюдилась така форма правління як снєми. Цей орган був важливою формою загальноруського правління другої половини XI — початку XIII ст., князі збиралися в найвідповідальніші для країни періоди, обговорювали питання внутрішнього миру, феодалного правопорядку, організацію оборони Русі. Ініціаторами їх скликання були, як правило, великі київські князі, місцем проведення — Київ або місто Київської землі.

Практика цих з'їздів була розпочата у зв'язку з необхідністю розробки давньоруського законодавства. У 1072 р. ухвалили у Вишгороді «Правду Ярославичів». Інше питання, яке обговорювалось на снємах — боротьба з половцями, яка вимагала об'єднання зусиль багатьох князівств. У період феодалної роздробленості Русі питання війни і миру перестали бути лише компетенцією князівської влади Києва. Тепер удільні князі могли оголошувати війну і підписувати мир з ворогами Русі, не узгоджуючи свої дії з загальними інтересами країни і великим київським князем [8].

Перехід від моноцентризму (Київ) до поліцентризму мав певні позитивні аспекти. Відбувалася консолідація споріднених племен, виникали і зростали нові міста як політико-економічні центри князівств, розвивалися феодалні відносини, зростало населення.

Спробу припинити княжі усобиці було вжито у 1097 р. на об'єднавчому з'їзді князів у Любечі. Традиційно в історичній літературі його називають першим князівським зібранням, хоча практика князівських з'їздів – снємів – була започаткована з'їздом Ярославичів (Ізяслав, Святослав, Всеволод) 1072 року у Вишгороді, на якому затвердили загальні принципи давньоруського законодавства. Було вирішено припинити чвари і скасувати принцип спадкоємності, запроваджений Ярославом Мудрим. Кожен князь отримує успадковані від батька землі — вотчину, а всі спірні питання розв'язуються на князівських з'їздах. Проте наступні Витичівський (1100 р.), Золочівський (1101 р.), Долобський (1103 р.) князівські з'їзди не усунули всіх суперечностей, що ніяк не сприяло єдності Київської Русі, особливо в умовах половецької загрози і заворушень населення Києва та інших великих міст [5].

У другій половині XI століття одноосібна монархія поступилась місцем федеративній монархії. Тепер долю Русі вершив не великий князь, а група найвпливовіших князів, що шукали компромісних рішень на своїх зібраннях («снємах», сеймах). Цю форму правління історики назвали «колективним сюзеренітетом».

Як стверджують нині дослідники, історичне значення Любецького з'їзду визначалося двома проголошеними засадничими принципами, котрі не втратили свого політичного значення й наприкінці XX століття, коли на базі давньоруської спадщини утворилися три суверенні східнослов'янські держави.

По-перше, у постановках Любецького з'їзду «отчина» проголошувалася спадковим володінням певної князівської лінії, набувала правового статусу родової власності.

Основоположний принцип з'їзду — «нехай кожний володіє отчиною своєю» — закріплював Київ за Святополком Ізяславичем, Чернігів — за Святославичами, а Володимирі Всеволодичу передавалася в успадкування Переяславська земля.

Отже, на Любецькому з'їзді принцип старшинства був доповнений вотчинним правом, яке, на думку М. Грушевського, створювало прецедент для подальших міжкнязівських відносин [4].

Питання внутрішнього устрою Київської Русі, розподілу земельних володінь, боротьби із зовнішньою небезпекою розглядали на князівських з'їздах — снємах у 1101, 1103, 1155, 1167, 1195, 1223, 1230 роках у Києві чи його передмісті. Слід наголосити, що міжкнязівські відносини мали не тільки союзний, а й васальний характер. Історики, зокрема, дійшли висновку, що основою васалітету було місництво, тобто право на земельний наділ, помістя. За право володіння землею васал потрапляв у залежність від свого сюзерена.

Як свідчить історичний досвід, істотним елементом міжкнязівських взаємин у Давньоруській державі, після прийняття християнства, була релігійна церемонія хрестоцілування під час укладання угод чи складання присяги. Усталена традиція пошанування хреста під час укладання угоди, яка була одним із визначальних чинників політичної культури та ідеології Київської Русі, відповідала сформованим християнським вченням понять про законність і порядок [8].

Літописи зберегли свідчення про зібрання киян, новгородців, галичан, чернігівців тощо лише під час вирішення кризових питань: оборона міста, запрошення нового князя, повстання проти утисків старого володаря. Тому незрозуміло, чи було віче постійно діючим органом, чи обговорювалися на них якісь поточні питання державного управління. За визначенням академіка Петра Толочка, при сильному князі цей орган був покірним додатком верховної влади, при слабкому залежність могла бути і зворотною. Іншими словами, на Русі у X–XIII ст. співіснували, а часом і вступаючи у гострі протиріччя, орган феодалної демократії, в якому головну роль відігравала боярсько-купецька верхівка населення (віче) і князь. Слід наголосити, що роль боярства, віча та князів у різних землях була неоднаковою. Так, Новгород та Галич мали давні традиції вирішального впливу боярської ради, віча на вибір князів, засади управління в князівстві. На Київщині, навпаки, традиційною була визначальна роль князя, при якому Боярська рада мала лише дорадчі функції, а віче взагалі збиралося зрідка [3].

Серед адміністраторів, яких називають у літописах, варто відзначити тисяцьких — керівників міського ополчення. В. Ключевський влучно зауважував, що тисяцький командував ним, “як військовий управитель міста; йому були підпорядковані предводителі частин тисячі, соцькі, десяцькі. С. Юшков доводив іншу думку: “При завоюванні племен київські князі повинні були ставити в племінних чи в інших великих центрах свої гарнізони. В важливих центрах вони ставили більший гарнізон — тисячу, яка розпадалась на сотні; тисяцький був начальником гарнізону, а сотники — командирами окремих частин. У містах меншого значення ставили й менший гарнізон, яким командував соцький. Оскільки виникають окремі органи місцевого управління — посадники в місті і волостелі в волостях, природно, що функції тисяцьких і соцьких починають спеціалізуватись” [5].

У X–XI ст. тисяцькі, будучи насамперед керівниками військових сил даного князівства чи округи, зосередили у своїх руках і всю адміністративну владу — фінансову, судову, поліцейську. Тисяцькі виступали найближчими помічниками князя з управління. Поступово, із зростанням території та економічним розвитком земель Давньої Русі вдосконалювалися функції центральної влади.

Від середини XII ст. М. Котляр відзначає “княжий двір” як окрему та авторитетну владну структуру. З князівських слуг, які виконували державні функції, за часів Київської Русі згадують насамперед ключників, тобто керівників ресорту прибуткового і витратного.

Такою ключницею при Ользі було Малуша, донька Малка Любечанина і мати князя Володимира Святославовича. Щодо цієї посади теж немає усталеного погляду. Деякі дослідники вважають ключників ледь не верхівкою суспільства, особами знатного походження. Інші, спираючись на свідчення літописів, намагаються довести, що при призначенні на посаду в

княжої адміністрації мало значення не походження, а особиста відданість, і ключником міг бути “раб”, військовополонений, іноземець тощо.

У літописах та “Правді Руській” згадувалися також тіуни (тивуни), вирники, мечники, огнищани та інші княжі урядовці. Перші були адміністраторами, завідували княжим (боярським) господарством, здійснювали суд від імені князя. Є відомості, що принаймні в XI ст. кандидатуру київського тіуна князь мав погоджувати з киянами. Пізніше князівські тіуни почали відігравати величезну роль не тільки в управлінні князівським господарством, а й у загальній адміністративно-фінансовій і судовій організації. Літопис, наприклад, розповідає, що під час правління князя Всеволода всіма справами відали його тіуни. Поступово розвинулася спеціалізація князівських тіунів: виділилися тіуни, що завідували князівським двором-вогнищем, — тіуни вогнищні; ті, що відали стайнею князя, — тіуни конюші і т. д. Значна частина тіунів була відряджена на місця виконувати різні адміністративні й господарські обов’язки. Інші виступали як сучасні судові виконавці.

Остаточно оформився другий дуже важливий двірський чин — конюшого. Відомство конюшого мало велике значення в тогочасній адміністративній системі. До його обов’язків входило забезпечення князівського війська кінським складом.

Місцевими органами управління за часів Київської Русі були посадники в містах і волостелі у волостях/погостах. Посадник у місті був повноважним представником князівської влади. Функції посадника набули універсального характеру. Як представник князя в місті, посадник виконував той обсяг влади, який належав самому князеві. Частину зібраних з населення данини й мит він лишав на свою користь, причому, очевидно, діставав ще “корм” від населення. Волостель був таким же повноважним представником князівської влади в нижчій адміністративній одиниці — у волостях, і виконував, як і посадник, усі державні функції. Утримання його також складалося з відрахувань з князівських доходів і з “корму”.

Посадники і волостелі мали своїх помічників в особі тіунів і рядовичів, які, мабуть, призначалися з належних їм рабів. Вони також отримували “корм” з населення та відрахування з різних поборів. У них були помічники із спеціальних галузей управління — вирники для збирання вира, мостовики тощо [1].

Отже, протягом XI – XIII століть влада в Київській Русі зазнала значних трансформацій, пройшовши шлях від монархії до, практично, федеративної республіки. В історичній науці відомі такі форми правління Ярославичів як тріумвірат, дуумвірат, сюзеренітет та васалітет. Змінювались повноваження як самого князя, так і віче, та сеймів. Велику роль у державотворчих процесах відігравала й церква, яка була надійною ідеологічною підтримкою княжої влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М: Государственное издательство политической литературы. – 1953. – 569 с.
2. Малиновський В.Я. Державне управління: [навчальний посібник] / В.Я. Малиновський. – К.: Атіка, 2003. – 576 с.
3. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
4. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII в. / П.П. Толочко–К.: Наукова думка, 1980. – 224 с.
5. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С.В. Юшков. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1939. – 210 с.
6. <http://www.uspishnasprava.org>
7. <http://shynok.com.ua>
8. <http://history.vn.ua/book/history5/6.html>

O.O. MOROZAN

**THE TRANSFORMATION OF POWER IN KIEVAN RUS
WITH THE DESCENDANTS OF YAROSLAV VLADIMIROVICH**

The article considers the problem of formation of the state system of Kievan Russia of the second half of XI century the Analyzed system Board descendants of Yaroslav the Wise.

Keywords: *state authority, Prince, Prince conventions, the struggle for power*

Е.А. МОРОЗАН

**ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЛАСТИ В КИЕВСКОЙ РУСИ
ПРИ ПОТОМКАХ ЯРОСЛАВА ВЛАДИМИРОВИЧА**

В статье рассмотрена проблема формирования государственной системы Киевской Руси второй половины XI в. Проанализированы системы правления потомков Ярослава Мудрого.

Ключевые слова: *государственная власть, князь, княжеские съезды, борьба за власть*